

ŞUŞA ŞƏHƏRİ XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISI – XIX ƏSRDƏ

Camal Mustafayev
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
mustafayev1954@list.ru

Açar sözlər: Şuşa, məhəllə, xanlıq, Pənahəli xan, İbrahimxəlil xan.

Xülasə

Şuşa şəhərinin yaranması üç əsas mərhələdən keçib və bu şəhər 1752-ci ildə Qarabağ xanlığının banisi olan Pənahəli xanın əsasını qoyduğu müdafiə qalası olub. Birinci mərhələdə Pənahəli xanın hakimiyyəti dövründə şəhərin şimal-şərqində qala divarı və 9 kiçik məhəllədən ibarət “Təbrizli” məhəlləsi tikilmişdir. Dövrün bu mərhələsində Şuşada məskunlaşmış əhali yalnız Azərbaycan türklərindən ibarət idi. Hər an hücum təhlükəsi gözlənilirdi üçün şəhərdə tikinti işləri çox sürətlə getdiyindən onların keyfiyyəti bütün tələblərə cavab vermirdi.

Şuşanın şəhər kimi formalaşmasının ikinci mərhələsi Pənahəli xanın varisi İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövrünü əhatə edir. XVIII əsrin 60-80-ci illərində hərbi-siyasi şərait nisbətən sabit olduğundan rayonda şəhərsalma üçün daha əlverişli şərait yaradıldı və planda Şuşanın ikinci kvartalının - “yuxarı məhəllə”nin salınması ilə nəticələndi. Bu dövrdə şəhərdə müdafiə obyektləri, saraylar, dini abidələr, hamamlar və karvansaraylar (yataqxanalar) monumental xarakter daşıyırdı. Şuşa şəhərinin formalaşmasının üçüncü mərhələsi 1805-ci ildə Qarabağ xanlığının Rusiyadan asılı olmasından sonra başlamış və uzun müddət davam etmişdir. Bu dövrdə əsası qoyulan “Qazançalı” məhəlləsi qısa müddətdə şəhərin ən çox məskunlaşan hissəsinə çevrildi.

ГОРОД ШУША ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII – XIX ВЕКАХ

Джамал Мустафаев

Ключевые слова: Шуша, квартал, ханство, Панахали-хан, брагимхалил-хан.

Резюме

Развития города Шуши, основанного в 1752 году как оборонительная крепость основателем Карабахского ханства Панахали-ханом, прошло три основных этапа. На первом этапе, охватывающем период правления Панахали-хана, к северо-востоку от города была возведена крепостная стена и застроен квартал «Тэбризли», состоящий из 9 небольших

кварталов. На этом этапе население Шуши состояло только из тюрков-азербайджанцев. Так как опасность неминуемого нападения в любой момент требовала проведения строительных работ в городе в спешке, поэтому их качество не отвечало всем требованиям. Второй этап формирования Шуши как города приходится на правление преемника Панахали-хана Ибрагимхалил-хана. В 60-х и 80-х годах XVIII века в результате относительной стабилизации военно-политической обстановки в регионе создались более благоприятные условия для градостроительства, что привело к строительству второго квартала Шуши - «Верхний квартал». В этот период построенные в городе оборонительные сооружения, дворцы, культово-мемориальные сооружения, бани и караван-сарай носили более солидный, величественный и монументальный характер. Третий этап формирования города Шуши начался после присоединения Карабахского ханства к России в 1805 году и продолжался более длительное время. Построенный на этом этапе квартал «Айлисли» вскоре стал самой населенной частью города.

THE CITY OF SHUSHA IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY AND THE 19TH CENTURY

Jamal Mustafayev

Key words: *Shusha, quarter, khanate, Panahali Khan, Ibragimkhalil khan.*

Summary

The formation of Shusha city has passed through three main stages, this city as the fortress of the defense founded by Panahaly khan who was also founder of Karabakh khanate in 1752 . In the first stage during the rule of Panahaly khan, the northeast of the city was built castle wall and "Tabrizly" quarter consisting of 9 small neighborhood. The settled population only consisted of Azerbaijani Turks in Shusha at this stage of period. Since the danger of the attack expected at any time, construction work in the city was very quickly, that's why the quality didn't meet all the requirements.

The second stage of the formation of Shusha as a city cover the ruling period of Panahaly khan's successor Ibrahimkhalil khan. As military-political conditions were relatively stable in the 60-80s of the XVIII century, it created more favorable conditions for urban planning in the region and it resulted building of the second quarter of Shusha - the "upper quarter" in the layout. During this period, defense facilities, palaces, religious memorial buildings, baths and caravanserais (hostel) in the city, had monumental characters . The third stage of the formation of Shusha city began after the Karabakh khanate

depend from Russia in 1805 and lasted for a long time. The "Gazançaly" quarter-neighborhood founded during this time, soon became the most populated part of the city.

GİRİŞ. Azərbaycan xalqının yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsində mühüm rol oynamış Şuşa şəhəri olduqca mürəkkəb və şərəfli inkişaf yolu keçmiş, xalqımızın azadlıq və mədəniyyət simvoluna çevrilmişdir. Şəhər mövcud olduğu 270 il ərzində dəfələrlə düşmən hücumlarına məruz qalsa da öz məğrurluğunu qoruyub saxlamışdır. Şuşanı “Azərbaycanın gözü” adlandıran Ulu öndər Heydər Əliyev onun yalnız qarabağlılar üçün deyil, bütün Azərbaycan xalqı üçün əziz bir şəhər olduğunu xüsusi vurğulamışdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev isə II Qarabağ müharibəsinin zəfərlə başa çatmasından az sonra Şuşa şəhərini “Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı” elan etmiş, 2022-ci ildə əsasının qoyulmasının 270 illiyinin bayram edilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır. Olduqca əlverişli hərbi-strateji mövqedə salınan və əsrarəngiz təbiətə malik olan Şuşa Azərbaycan xalqının yalnız dostlarını deyil, düşmənlərini də özünə cəlb etmişdir. Qonşu xalqlara məxsus bütün dəyərləri özünükiləşdirməklə ad çıxarmış bədnam qoşularımız Şuşa şəhərini də erməni şəhəri kimi qələmə verməyə çalışırlar. Bütün bunlar Azərbaycan tarixçiləri qarşısında Şuşa şəhərinin tarixini daha dərinədən tədqiq etmək və bununla da erməni saxtakarlığını elmi dəlillərlə ifşa etmək vəzifəsi qoyur.

Şuşa şəhərinin yaranmasının ilkin şərtləri. Şuşa şəhərinin yaranması XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda və İranda bərqərar olmuş hərbi-siyasi şəraitlə sıx bağlı olmuşdur. Məlumdur ki, Nadir şahın yaratdığı Əfşar imperiyası cəmi 11 il ömür sürmüş və 1747-ci ildə kiçik dövlət qurumlarına – xanlıqlara parçalanmışdı. Əfşar imperiyasının yerində yaranan xanlıqlardan biri də əsası Pənahəli xan Cavanşir (1748-1763) tərəfindən qoyulmuş Qarabağ xanlığı olmuşdur. Azərbaycanda və İranda ara müharibələrinin tüğyan etdiyi bu dövrdə Pənahəli xanın qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri xanlığın təhlükəsizliyini təmin etməli olan möhkəm qəsr-qalanın tikintisi idi. Qarabağ xanı bu vəzifəni həll etmək üçün 1748-ci ildə Kəbirli mahalında Bayat qalasının əsasını qoydu[14,s.112] və onu özünün paytaxtı elan etdi. Qala Qarabağın müxtəlif yerlərindən köçürülən əhali, daha çox isə Təbriz və Ərdəbildən dəvət edilən sənətkarlar hesabına məskunlaşdırıldı[12,s.108].

Lakin Bayat qalası qalın qala divarları və ətrafı düşmən hücumu zamanı içərisi su ilə doldurulan dərin xəndəklə əhatə olunsa da etibarlı deyildi. 1748-ci ildə Şəki hakimi Hacı Çələbi xanın Qarabağa hücumundan sonra bunu aydın başa düşən Pənahəli xan güclü müdafiə imkanlarına malik yeni qala inşa etdirmək qərarına gəldi. Müəyyən axtarışlardan sonra indiki Ağdam şəhərindən 10 kilometrlik məsafədə yerləşən ərazidə 1751/1752-ci ildə Şahbulaq qalası

inşa edildi və Bayat qalasında yaşayan əhali buraya köçürüldü. Pənahəli xanın fəaliyyəti haqqında daha dolğun məlumat verən Mirzə Camal Cavanşir yazırdı ki, “Şahbulağındakı böyük çeşmə yanında qala tikərək, onun ətrafında yüksək yerdə geniş hasar hördülər, bazar, çarsu (meydan), hamam və məscid tikdilər”[14,s.113].

Bununla belə, həm Bayat, həm də Şahbulaq qalasının tikintisi üçün seçilmiş yer dövrün hərbi-strateji tələblərinə cavab vermirdi. Belə ki, hər iki qalanın nisbətən düzənlik ərazidə yerləşməsi hücum edən düşmən ordusuna asanlıqla onlara yaxınlaşıb mühasirəyə almaq imkanı yaradırdı. Bu isə öz hakimiyyətini bütün Azərbaycana və İrana yaymaq uğrunda qanlı müharibələr aparan Məhəmmədhəsən xan Qacarın və Fətəli xan Əfşarın Qarabağa hər an gözlənilən hücumu zamanı olduqca təhlükəli bir vəziyyət yarada bilərdi. Bütün bunlar Pənahəli xanı düşmən hücumu zamanı əlçatmaz olan yeni qala üçün yer axtarışına başlamağa vadar edirdi. Bu axtarışlar 1752-ci ildə uğurla nəticələndi. Dəniz səviyyəsindən 1300-1600 m yüksəklikdə yerləşən və üç tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə olunmuş dağ yaylası Pənahəli xanın bütün tələblərinə cavab verirdi[11,s.21]. Qarabağ xanı yeni paytaxt üçün seçilmiş yerdə içməli suyun olduğuna əminlik olduğdan sonra elə həmin il tikinti işlərinə başlamaq haqqında əmr verdi. Əsas diqqət dağ yaylasına şimal-şərqindən qalxan yeganə dar və çox dolanbac cığırın üzərində möhkəm qala divarlarının tikintisinə yönəldildi. XVIII əsrin sonlarında Qarabağda olmuş səyyahlardan biri yazırdı ki, bu cığırın üzərində yerləşdirilmiş kiçik bir dəstə böyük bir ordunun hücumunun qarşısını asanlıqla ala bilər[11,s.21]. 1756/1757-ci ildə qala divarlarının inşası və əhalinin yaşaması üçün zəruri olan tikinti işləri tamamlandıqdan sonra Pənahəli xan öz iqamətgahını Şahbulaq qalısından, əvvəllər öz banisinin adı ilə Pənahabad, sonralar isə Şuşa adlandırılan üçüncü paytaxta köçürdü.

Şuşa şəhərinin adının etimoloji mənşəyi haqqında müxtəlif versiyalar mövcuddur. Bu versiyalardan biri şəhərin coğrafi mövqeyi ilə bağlı olub “şiş qaya”, “piramida”, “dağ yaylası” kimi mənalandırılır[11,s.22]. Daha ağlabatan və inandırıcı görünən ikinci versiyada isə şəhərin adı qədim və erkən orta əsrlər dövründə Şimali Qafqazda öz dövlətini yaratmış türkdilli dondar tayfası ilə əlaqələndirilir. Antik mənbələrdə bu dövlətin paytaxtı latın dilində “Sosu” şəklində işlədilir. Sonralar Azərbaycana köçmüş dondarlar burada öz paytaxtlarının və tayfalarının adı ilə bağlı xeyli sayda yaşayış məskəni yaratmışlar. Şuşa şəhərinin yaxınlığında yerləşən Şuşakəndin də adı dondarların paytaxtının adı ilə əlaqələndirilir[5,s.136-137].

Şuşa şəhəri Pənahəli xanın hakimiyyəti dövründə. Göründüyü kimi, Şuşa şəhərinin əsasının qoyulması və Qarabağ xanlığının paytaxtına çevrilməsi Pənahəli xanın hakimiyyəti dövründə baş vermişdir. Onu da göstərmək lazımdır ki, Pənahəli xan Şuşa şəhərini şəhərsalma üçün heç də əlverişli olmayan çətin bir dövrdə saldırmışdı. Yuxarıda göstəriləyi kimi, hər an gözlənilən düşmən

hücumları Pənahəli xanı yeni şəhərin təhlükəsizliyi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən qala divarlarının tikintisini sürətlə aparmağa vadar etmişdi. Bu məsələdən bəhs edən Qarabağ tarixçilərindən biri yazırdı ki, “bu işdə kənd əhli, mahalların məlikləri, ellərin başçıları... bir yerdə çalışaraq beş arşın hündürlüyündə, iki arşın enində bir divar hördülər”[15,s.18]. Şəhərin ətraf ələmlə əlaqəsini təmin etmək məqsədilə qala divarları 4 qapı ilə təchiz olunmuşdu. Bunlardan üçü-Gəncə, Ağoqlan və İrəvan qapıları müasir dövrümüzədək gəlib çatmışdır[1,s.32-34].

Pənahəli xanın hakimiyyət dövrü həm də sonralar üç böyük hissədən ibarət olan Şuşanın birinci hissəsinin salınması ilə xarakterizə olunur. Bu hissənin tikintisi şəhər salmaq üçün nəzərdə tutulmuş dağ yaylasının düzənlik hissəsində, yaxınlıqda yerləşən Şuşakəndin əkin və otlaq yerlərində aparılmışdı[1,s.32-34]. Onu da göstərmək lazımdır ki, Pənahəli xan yeni paytaxtın məskunlaşdırılmasına yalnız qala divarlarının tikintisi başa çatdıqdan sonra cəsarət etmiş və Şahbulaq qalasında yaşayan əhalinin buraya köçürülməsini əmr etmişdi. Qarabağ xanlığının 1822-ci ildə ləğv edilməsinə qədər “Təbrizli” adlandırılan bu hissədə Çuxur, Qurdlar, Culfalar, Seyidli, Quyular, Hacı Yusifli, Merdinli, Qazançalı və Çöl qala kimi 9 kiçik məhəllə salınmışdı [2,s.277]. Şəhərin bu hissəsinin belə adlandırılması Şuşaya köçürülən ilk sakinlər arasında vaxtilə Bayat və Şahbulaq qalalarında Pənahəli xan tərəfindən Təbriz və Ərdəbil şəhərlərindən gətirilərək məskunlaşdırılmış sənətkarların üstünlük təşkil etmələri ilə bağlı olmuşdur. Şəhərin digər iki böyük hissəsi yarandıqdan sonra bu hissə şəhərin ümumi relyefində tutduğu mövqeyə uyğun olaraq “Aşağı məhəllə” və yaxud “Çuxur məhəllə” adlandırılmışdır. Şuşanın bu ilk hissəsində məskunlaşmış əhalinin milli tərkibinə nəzər saldıqda onun azərbaycanlılar tərəfindən salındığı və Azərbaycan xalqına məxsus olduğu heç bir şübhə doğurmur. Qarabağ xanlığı 1822-ci ildə ləğv edildikdən bir il sonra rus məmurlarının tərtib etdikləri kameral təsvirdə şəhərin bu hissəsində qeydə alınmış 162 ailənin hamısını ancaq Azərbaycan türkləri təşkil edirdi[17,s.4-5].

Şuşa şəhəri Qarabağ xanlığının paytaxtına çevrildikdən cəmi bir il sonra, daha doğrusu 1757-ci ildə İranda mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizənin əsas iştirakçılarından olan Mazandaran və Astrabad hakimi Məhəmmədhəsən xan Qacar 30 minlik ordu ilə Qarabağa hücum etdi. Xatın arxı deyilən yerdə düşərgə salan Qacar hakiminin bir ay ərzində Şuşa şəhərini ələ keçirmək üçün göstərdiyi bütün cəhdlər iflasa uğradı[13,s.41]. Urmiya hakimi Fətəli xan Əfşarın da 1760-cı ildə Şuşa şəhərini ələ keçirmək cəhdi heç bir nəticə vermədi[3,s.158]. Pənahəli xanın kiçik dəstələrdə birləşmiş silahlı qüvvələrinin qəfil hücumları Urmiya hakimini 6 aydan artıq davam etmiş mühasirədən əl çəkməyə və Qarabağ xanlığını tərk etməyə məcbur etdi[7,s.162].

Şuşa şəhəri İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründə. Əldə olan materialların təhlili göstərir ki, Şuşa şəhərinin daha sürətli inkişafı, onun müasir

dövrdəki görkəmini alması İbrahimxəlil xanın (1763-1806) hakimiyyəti dövründə baş vermişdir. Onun hakimiyyətinin ilk onilliklərində bölgədə yaranmış nisbi sabitlik Qarabağ xanlığının sonuncu paytaxtı olan Şuşada tikinti-quruculuq işlərinin istər keyfiyyətini, istərsə də sürətini xeyli artırmaq üçün daha əlverişli şərait yaratmışdı. Mənbələrdə verilən məlumatlar göstərir ki, Azərbaycanın xanlıqlar dövründəki əksər şəhərlərindən fərqli olaraq, Şuşa şəhəri 1763-1795-ci illər ərzində düşmən hücumuna məruz qalıb dağıdılmamışdı. Məhz bu sabitlik şəhərdə müdafiə qurğularının, sarayların, məscidlərin, karvansaraların, ticarət və sənətkarlıq obyektlərinin tikintisi üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Bu dövrdə Şuşada aparılan tikinti-quruculuq işlərində İbrahimxəlil xanın vəziri, görkəmli Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin də böyük xidməti olmuşdu[8,s.101].

Bir tərəfdən Şuşada həyatın nisbətən təhlükəsiz olması, digər tərəfdən isə gözəl təbiəti və sağlam iqlimi onu Qarabğ xanlığında yaşayan bütün əhali üçün olduqca cəlbedici edirdi. Şəhərdə əhalinin sayının sürətlə artması isə onun ikinci hissəsinin və bu hissədə xeyli sayda yeni kiçik məhəllələrin salınması zərurətini meydana çıxarırdı. Yaylanın şəhərsalma üçün əlverişli olan düzənlik hissəsi Təbrizli məhəlləsi ilə tam əhatə olunduğundan yeni məhəllələr salmaq üçün ona bitişik olan dağ yamacını sıx meşəlikdən təmizləmək lazım gəlmişdi. Beləliklə, İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti illərində Şuşanın “Yuxarı məhəllə” adlandırılan ikinci hissəsində Xanlıq, Saatlı, Köçərli, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Dəmirçi, Hamamqabağı və Təzə məhəllələri salındı[2,s.277]. Bununla da şəhərin hər iki hissəsində salınmış məhəllələrin ümumi sayı 17-yə çatmışdı.

Qarabağ xanlığında hərbi-siyasi şəraitin sabitləşməsinə müvəqqəti hal kimi baxan İbrahimxəlil xan Şuşa şəhərinin hərbi cəhətdən möhkəmləndirilməsi işini daimi diqqət mərkəzində saxlayırdı. Onun hakimiyyəti dövründə bütün zəruri müdafiə vasitələrinə malik İç qalanın tikdirilməsi[12,s.200], habelə xan ailəsinin ayrı-ayrı üzvləri üçün İç qaladan kənar qəsrlərin inşası məhz bu diqqətin nəticəsi idi. Şuşanın cənub-şərq tərəfində, sıldırım qayanın lap kənarında yerləşən belə qəsr qalalardan biri xanın böyük oğlu Məhəmməd həsən ağaya məxsus idi[6,s.149].

İbrahimxəlil xan atası Pənahəli xanın dövründə inşa edilmiş müdafiə qurğularının bərpasına və möhkəmləndirilməsinə də böyük diqqət verirdi. Onun əmri ilə 1783/84-1786/87-ci illərdə Şuşanın artıq yarasız hala düşmüş ilk qala divarlarının yerində yeni daha möhkəm qala divarları inşa edildi[14,s.143]. Mirzə Adıgözəl bəyin sözlərinə görə xanlığın müxtəlif yerlərindən dəvət edilmiş “hünərli ustalar, sənət sahibi və iş bilən memarlar barı, hasar, bürc və divar çəkdiilər”[13,s.40]. Ağa Məhəmməd xan Qacarin 1795-ci ildə Şuşaya hücumunun uğursuzluqla nəticələnməsində bu qala divarları mühüm rol oynamışdı. Həmin hücumdan bəhs edən müəlliflərdən biri yazırdı ki, “Ağa Məhəmməd xan ilk baxışda müşahidə etdi ki, bu hasara onun topları kar

etməyəcək. Bir müddət toplardan atəş açıb bir daha əmin oldu ki, toplar qalanın hasarını dağıtmağa qadir deyil, bu işdən əl götürdü, nəticəsi olmayan işə vaxt və barıt sərf etmək istəmədi”[9,s.130].

Məhz İbrahimxəlil xanın gərgin əməyinin nəticəsi idi ki, Şuşa qısa müddət ərzində Azərbaycanın bənzərsiz bir şəhərinə çevrilmişdi. Onun hakimiyyəti dövründə şəhərdə güclü hərbi müdafiə sistemi yaradılmaqla yanaşı, orijinal memarlıq üslubuna malik ictimai binalar tikilib istifadəyə verilmişdi. XIX əsrin ortalarında Şuşada olmuş səyyahlardan biri Şuşanın xarici görkəmini Avropa şəhərlərinə bənzədir və küçələrinin Avropa üslubuna uyğun olaraq daşla döşənməsini xüsusi vurğulayırdı[4,s.36].

İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründə Şuşanın Azərbaycanın mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi formalaşması istiqamətində də xeyli iş görülmüşdü. Gəncə qapıları yaxınlığında təşkil edilən həftəbazarda istər Qarabağ xanlığının özündə istehsal edilən, istərsə də qonşu xanlıqlardan və dövlətlərdən gətirilən kənd təsərrüfatı, sənaye və sənətkarlıq məhsulları satılırdı. “Təbrizli” məhəlləsinin Aşağı bazar və Meydan adlanan hissələrində tikilmiş Uğurlu bəy, Hacı Əmiraslan bəy, Hacı Hüseyn bəy karvansaraları [2,s.278] şəhərin işgüzar həyatında mühüm rol oynayırdılar.

Şuşanın bir şəhər kimi formalaşmasının bu mərhələsində məscid tikintisi də geniş miqyas almışdı. Vaxtilə Pənahəli xanın qarğıdan tikdirdiyi Cümə məscidinin yerində 1768/1769-cu ildə İbrahimxəlil xanın göstərişi ilə əzəmətli bir Cümə məscidi inşa edilmişdi[2.s.278]. Bundan əlavə, şəhərin bütün məhəllələrində kiçik ölçülü məhəllə məscidləri də tikilib istifadəyə verilmişdi.

Şuşa şəhəri XIX əsrdə. Bu dövrü Şuşanın bir şəhər kimi formalaşmasının sonuncu mərhələsi kimi də xarakterizə etmək olar. Şəhərin ilk dövrlərdə cəmi 12 kiçik məhəllədən ibarət “Əylisli” adlanan üçüncü hissəsinin formalaşmasının əsası məhz bu dövrdə qoyulmuş və daha uzun müddət davam etmişdir. Bu hissənin ilk kiçik məhəllələri sırasında Çiləbörd, Dərə, Bağlar və başqalarının adını çəkmək olar[15,s.19].

Bununla belə, XIX əsrin heç də bütün onilliklərinin Şuşanın inkişafı üçün əlverişli olduğunu söyləmək olmaz. Şəhər əhalisinin XVIII əsrin sonlarında Ağa Məhəmməd şah Qacarın hücumları ilə əlaqədar başlamış azalması prosesi XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş Rusiya-Qacar müharibələri ilə əlaqədar daha da dərinləşmişdi. Belə ki, XVIII əsrin sonlarında Şuşada 10 min nəfərdən çox əhali yaşadığı halda, XIX əsrin 20-ci illərində onun sayı, təxminən 3 min nəfərə qədər azalarq 7650 nəfərə düşmüşdü[17,s.4-18]. Şuşa şəhərində əhalinin sayında artım yalnız 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsinin bağlanmasından sonra müşahidə olunmağa başladı. Bu müqavilənin imzalanmasından keçən cəmi 4 il ərzində burada yaşayan ailələrin sayı artaraq 1532-dən 1698-ə çatmışdı[16,s.307]. XIX əsrin sonrakı onilliklərində Şuşada əhalinin sayı daha sürətlə artmış və 1897-ci ildə 25.881 nəfərə çatmışdı[18,s.XXI].

XIX əsrdə Azərbaycanın mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi mövqeləri daha da güclənmişdi. Şuşalı tacirlər bütün Azərbaycan şəhərləri ilə yanaşı Osmanlı dövləti, Rusiya, Hindistan və Qərbi Avropa ölkələri ilə sıx ticarət əlaqələri saxlayırdılar. Onlar Almanyanın Leypsiq, Rusiyanın Nijni-Novqorod yarmarkalarında və İstanbul bazarlarında qızğın ticarətlə məşğul olurdular[19]. Şuşada istehsal edilən bir çox sənətkarlıq məhsulları Azərbaycanın hüdudlarından uzaqlarda da şöhrət qazanmışdı. Şəhər bütün Cənubi Qafqazda xalçaçılıq sənətinin inkişafına istiqamət verən əsas mərkəzə çevrilmişdi[11,s.80-88]. Heç də təsadüfi deyildir ki, XIX əsrin sonlarından başlayaraq dünya bazarlarında Şuşada istehsal edilmiş xalça məmulatlarına böyük tələbat yaranmışdı.

XIX əsrin sonuncu rübündən başlayaraq Şuşada tikinti-abadlıq işlərinin miqyası daha da genişlənmişdi. Şəhərin memarlıq ansamblına əksəriyyəti istedadlı memar Kərbəlayi Səfi xan Qarabağının rəhbərliyi altında tikilmiş xeyli sayda məscid, karvansara, hamam və s. əlavə olunmuşdu. Gövhər ağanın ayırdığı vəsait hesabına 1874-1875-ci illərdə Aşağı Gövhər ağa məscidinin yenidən qurulması, 1883-cü ildə isə Yuxarı Gövhər ağa məscidinin, şəhərin Saatlı məhəlləsində unikal memarlıq üslubuna malik məhəllə məscidinin, habelə iki mərtəbəli Məşədi Şükür Mirsiyab oğlu karvansarasının tikitisi Kərbəlayi Səfi xan Qarabağının adı ilə bağlıdır[2,s.275].

XIX əsrin 70-ci illərindən Şuşanın memarlıq abidələri sırasına unikal üslubda tikilmiş bulaqlar da əlavə olunmağa başladı. Bu 1871-ci ildə xan qızı Xurşidbanu Natəvanın vəsaiti ilə Şuşadan 7 km aralıda yerləşən Xəlfəli dağından saxsı borularla su çəkilməsindən sonra mümkün olmuşdu. Şəhərdə ilk iki bulağın tikintisi də X.B.Natəvanın vəsaiti hesabına həyata keçirilmişdi. Onlardan “Xan qızı bulağı” adlanan bulaq Natəvanın öz evi qarşısında, “Şor bulaq” adlanan ikinci bulaq isə Gəncə qapısı yaxınlığında tikilmişdi. 1896-cı ildə ikinci su kəməri çəkildikdən sonra şəhərin daha 20 küçəsində orijinal kompozisiyaya malik çarhovuzlar və bulaqlar tikilib istifadəyə verildi [11,s.115].

Şuşa şəhəri XIX əsrdə həm də “Azərbaycanın milli mədəniyyət xəzinəsi”, “Qafqazın konservatoriyası” kimi tanınmağa başlamışdı. Azərbaycan musiqisinin və incəsənətinin inkişafında böyük xidmətləri olmuş Cabbar Qaryağdının, Üzeyir Hacıbəylinin, Xurşidbanu Natəvanın, Mir Möhsün Nəvvabın, Qəmbər Qarabağının, Kərbəlayi Səfi xan Qarabağının və bir çox başqa elm, mədəniyyət, incəsənət xadiminin yaradıcılığının çiçəklənməsində bu dövrdə formalaşmış Şuşa mühiti həlledici rol oynamışdı.

Nəticə.Əsas 1752-ci ildə Pənahəli xan Cavanşir tərəfindən qoyulmuş Şuşa şəhəri mövcud olduğu 270 il ərzində alınmaz qala kimi şöhrət qazanmış, yalnız Qarabağ xanlığının deyil, bütün Azərbaycanın mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzinə çevrilmişdir. Şəhərdə istər xanlıqlar dövründə, istərsə də

XIX əsrdə inşa edilmiş müdafiə qurğuları, dini-memorial və ictimai tikililər Azərbaycanın memarlıq inciləri sırasında özlərinə layiq yer tuturlar. Şəhər Azərbaycan ədəbiyyatının, musiqisinin, dekorativ-tətbiqi sənətinin inkişafında da əhəmiyyətli rol oynamışdır. Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin daha da zənginləşməsinə verdiyi töhfələrin nəticəsidir ki, Şuşa şəhəri 28 ildən artıq davam etmiş erməni işğalından (8 may 1992 – 8 noyabr 2020) azad edildikdən az sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı ilə “Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı” elan edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Авалов Э. Архитектура города Шуши. Баку, «Элм», 1977
- 2.Baharlı.Əhvalati Qarabağ. //Qarabağnamələr, II kitab, Bakı, “Yazıçı”, 1991, s.269-310
- 3.Бакиханов А.А. Гюлистан-и Ирам. Редакция, комментария и указатели
- 3.М.Буниятова. Баку, «Элм», 1991
- 4.Верещагин В.В. Путешествие по Закавказью в 1864-1865 гг. СПб., 1870
- 5.Гейбуллаев Г.А. К этногезу азербайджанцев. Баку, «Элм», 1991
- 6.Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. т. II, СПб., 1886
- 7.Əhməd bəy Cavanşir. Qarabağ xanlığının 1748-1805-ci illərdə siyasi tarixinə dair. //Qarabağnamələr. I kitab, Bakı, “Yazıçı”, 1991, s.150-183
- 8.Фатуллаев Ш.С. Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX-XX веков. Ленинград, 1986
- 9.Jan Gevg. Xacə şah. II kitab, Bakı, “Gənclik”, 1994
- 10.Кеппель Г. Личный рассказ о поездке из Индии в Англию. //НА ИИ АН Азербайджана. док. 378
- 11.Mahmudov Y., Mustafayev C. Şuşa.Pənahabad. Bakı, “Təhsil”, 2020
- 12.Mir Mehdi Xəzani. Kitabı tarixi Qarabağ. //Qarabağnamələr. II kitab, Bakı, “Yazıçı”, 1991, s.94-204
- 13.Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə.//Qarabağnamələr. I kitab, Bakı, “Yazıçı”, 1991, s.5-102
- 14.Mirzə Samal Cavanşir. Qarabağ tarixi. //Qarabağnamələr. I kitab, Bakı, “Yazıçı”, 1989, s.104-148
- 15.Mirzə Yusif Qarabaği. Tarixi-safi. //Qarabağnamələr, II kitab, Bakı, “Yazıçı”, 1991
- 16.Обозрение российских владений за Кавказом. ч. III, СПб., 1836
- 17.Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главнокомандующего в Грузии Ермолова. Тифлис, 1866
- 18.Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. Елизаветпольская губерния. СПб., 1904
- 19.Северная пчела, 1831 г., 18 января